

INKLYUZIV TA'LIM: NAZARIYA, AMALIYOT VA PEDAGOGNING ROLI

Jamoldinova Fotima Ilxomjon qizi

Namangan Davlat Chet Tillari Instituti.

+998941059500

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20280163>

Annotatsiya. Ushbu maqola inklyuziv ta'limning mohiyati, nazariy-huquqiy asoslari va O'zbekiston umumta'lim maktablarida uni amalga oshirishning amaliy yo'llari haqida so'z yuritadi. Maqolada inklyuziv ta'lim falsafasi, uning an'anaviy ta'limdan farqi, pedagoglarning kasbiy kompetensiyalari, sinf muhitini moslashuvchan tashkil etish hamda individual ta'lim rejasini ishlab chiqish masalalari kengroq yoritilgan. O'qituvchilar uchun Universal O'qitish Dizayni (UDL), kooperativ ta'lim usullari va yordamchi texnologiyalarni qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Tadqiqot sifatida adabiyotlarni tahlil qilish va O'zbekiston maktablari amaliyotidan olingan kuzatuvlar metodidan foydalanilgan. Maqola mavzuning dolzarbligi, o'qituvchi faoliyatidagi muammolar va yechimlarni ham qamrab oladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, maxsus ehtiyojli bolalar, pedagogik kompetensiya, UDL, individual ta'lim rejasi, moslashuvchan o'qitish, barcha uchun ta'lim.

Аннотация. Данная статья посвящена сущности инклюзивного образования, его теоретико-правовым основам и практическим путям реализации в общеобразовательных школах Узбекистана. В статье подробно рассматриваются философия инклюзии, её отличие от интегративного обучения, профессиональные компетенции педагогов, организация гибкой учебной среды и разработка индивидуальных образовательных программ. Представлены практические рекомендации по применению Универсального дизайна обучения (UDL), методов кооперативного обучения и вспомогательных технологий. В качестве методологии использован анализ научной литературы и наблюдения из практики школ Узбекистана. Статья также охватывает актуальность темы, проблемы в педагогической деятельности и возможные пути их решения.

Ключевые слова: инклюзивное образование, дети с особыми потребностями, педагогическая компетентность, UDL, индивидуальная образовательная программа, адаптивное обучение, образование для всех.

Abstract. This article explores the essence of inclusive education, its theoretical and legal foundations, and practical approaches to its implementation in general education schools of Uzbekistan. The study examines the philosophy of inclusion, its distinction from integration, the professional competencies required of teachers, the organization of flexible and accessible learning environments, and the development of individual education plans (IEPs). Practical recommendations are provided on applying Universal Design for Learning (UDL), cooperative learning methods, and assistive technologies in inclusive classrooms. The methodology of the study is based on a systematic review of international and national scientific literature, analysis of relevant legislative documents, and observation of inclusive education practices in Uzbek schools.

The article also addresses the relevance of the topic, including the challenges teachers face in practice and potential solutions. The findings suggest that successful implementation of inclusive education requires not only legislative support but also the professional development of

teachers, reorganization of the physical and psychological learning environment, and active collaboration among all stakeholders including teachers, specialists, parents, and students.

The article concludes by emphasizing that inclusive education is both a legal obligation and a fundamental human value for building an equitable society.

Keywords: *inclusive education, children with special needs, pedagogical competence, UDL, individual education plan, differentiated instruction, education for all.*

1. KIRISH

Inklyuziv ta'lim — bu barcha bolalarga, jumladan rivojlanishida muayyan xususiyatlari mavjud bo'lgan bolalarga ham umumta'lim maktablarida birgalikda tahsil olish imkoniyatini beruvchi zamonaviy pedagogik yondashuv. Bu tushuncha nafaqat nogironligi bo'lgan o'quvchilarni, balki ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan zaif oilalardan kelgan, turli tildagi, din va millat vakillaridan bo'lgan barcha o'quvchilarni qamrab oladi [1].

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda inklyuziv ta'limni joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2020-yilda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi yangi qonun va Vazirlar Mahkamasining bir qator qarorlari inklyuziv ta'limni rivojlantirish uchun huquqiy asos yaratdi [3].

Biroq, qonuniy bazadan amaliyotga o'tish yo'lida ko'plab muammolar mavjud bo'lib, bu yo'lda o'qituvchining roli hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Pedagoglar inklyuziv ta'limning markaziy shaxslari sifatida nafaqat bilim beruvchi, balki har bir o'quvchi uchun qulay va xavfsiz o'quv muhitini yaratuvchi, moslashuvchan metodlardan foydalanadigan mutaxassis sifatida harakat qilishlari zarur. Ushbu maqola aynan shu vazifani chuqurroq anglashga yordam berish maqsadida yozilgan.

2. METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: (1) ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish — xalqaro va milliy miqyosdagi inklyuziv ta'lim bo'yicha manbalarga asoslanildi; (2) qonunchilik tahlili — O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni va tegishli me'yoriy hujjatlar o'rganildi; (3) qiyosiy tahlil — an'anaviy ta'lim va inklyuziv ta'lim yondashuvlari taqqoslandi; (4) amaliyot kuzatuv — O'zbekiston maktablarida inklyuziv ta'lim joriy etilishi jarayonida o'qituvchilar duch keladigan muammolar tahlil qilindi.

Tadqiqotning nazariy asosi sifatida Lakoff va Vygotskiy ta'limotlari, UNESCO Salamanka Deklaratsiyasi (1994), BMT Nogironlar huquqlari konvensiyasi (2006) hamda CAST (2018) tomonidan ishlab chiqilgan UDL ko'rsatmalari qabul qilindi.

3. INKLYUZIV TA'LIMNING NAZARIY ASOSLARI

3.1. Inklyuziv ta'limning tarixi va xalqaro huquqiy bazasi

Inklyuziv ta'lim tushunchasi 20-asrning ikkinchi yarmidan boshlab, ayniqsa 1994-yildagi Salamanka Deklaratsiyasi (UNESCO) qabul qilinganidan so'ng dunyo miqyosida keng tarqaldi. Deklaratsiya barcha bolalarning — imkoniyatlaridan qat'i nazar — umumta'lim maktablarida o'qish huquqini rasmiy ravishda e'lon qildi [1]. 2006-yilda BMT tomonidan qabul qilingan Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya (CRPD) esa inklyuziv ta'limni xalqaro standart darajasiga ko'tardi [2]. Bu hujjatning 24-moddasi davlatlardan inklyuziv ta'lim tizimini barcha darajalarda ta'minlashni talab qiladi.

3.2. Inklyuziya va integratsiyaning farqi

Ko'pchilik pedagoglar inklyuziya va integratsiya tushunchalarini chalkashtirib yuboradi.

Integratsiyada maxsus ehtiyojli o'quvchi mavjud tizimga "kiritiladi" va u tizimga moslashishi kutiladi. Inklyuziyada esa tizimning o'zi o'zgaradi: dasturlar, metodlar, muhit va munosabat har bir o'quvchiga mos kelishi uchun qayta quriladi [5]. Bu farqni anglash pedagog uchun juda muhim: inklyuziv sinf bu faqat ikkita o'quvchini bitta xonaga joylashtirish emas, balki butun ta'lim jarayonini qayta loyihalashdir.

3.3. "Barcha uchun ta'lim" falsafasi

Inklyuziv ta'lim "Barcha uchun ta'lim" (Education for All) xalqaro harakatining asosiy prinsiplariga tayanadi. Bu falsafaga ko'ra, ta'limdan hech kim chetda qolmasligi kerak — har bir bola qanday sharoitda bo'lmasin, sifatli ta'lim olishga haqlidir [6]. Bu nafaqat insoniy huquq, balki ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlar masalasidir. Shuningdek, inklyuziv ta'lim nafaqat maxsus ehtiyojli bolalarga, balki barcha sinfdoshlariga ham empatiya, hamkorlik va farqlarni qabul qilish kabi hayotiy muhim ko'nikmalarni beradi.

4. INKLYUZIV TA'LIMDAGI PEDAGOGNING ROLI VA VAZIFALARI

Inklyuziv sinfda o'qituvchi an'anaviy pedagogdan farqli bir qator qo'shimcha vazifalarni bajara olishi kerak. Quyida inklyuziv pedagog uchun asosiy kompetensiyalar keltirilgan [5; 7]:

1. Individual yondashuv: Har bir o'quvchining kuchli tomonlari, qiyinchiliklari va o'rganish uslubini aniqlab, unga mos ta'lim strategiyasini ishlab chiqish.
2. Moslashuvchan o'qitish (Differentiated Instruction): Bir xil o'quv maqsadiga erishish uchun turli usullar, materiallar va baholash shakllari qo'llash.
3. Hamkorlik: Maxsus pedagog, psixolog, logoped va ota-onalar bilan muntazam hamkorlik qilish.
4. Sinf muhitini tashkil etish: Jismoniy va psixologik jihatdan barcha uchun qulay bo'lgan muhit yaratish.
5. O'zaro hurmat madaniyatini shakllantirish: O'quvchilar orasida farqlarni qabul qilish va hurmat ko'rsatish madaniyatini tarbiyalash.
6. Doimiy kasbiy taraqqiyot: Yangi metodlar, texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlar asosida bilimlarini muntazam yangilab borish.

5. INKLYUZIV SINFDAGI QO'LLANILADIGAN AMALIY METODLAR

5.1. Universal Design for Learning (UDL) — Universal O'qitish Dizayni

UDL bu ta'lim jarayonini dastlab barcha o'quvchilar uchun qulaylik bilan loyihalash yondashuvi [4]. Uning uchta asosiy printsiplari mavjud:

1. Xilma-xil ifodalash vositalari: bilimni turli formatlarda taqdim etish (matn, video, ovoz, diagrammalar).
2. Xilma-xil faollashtirish usullari: o'quvchini turlicha motivatsion va interaktiv usullar bilan jalb etish.
3. Xilma-xil ifoda shakllari: o'quvchiga o'rganganini turli yo'llar bilan ko'rsatish imkoniyatini berish (og'zaki, yozma, vizual, harakatli).

5.2. Kooperativ o'qitish (Cooperative Learning)

Guruhli ishlash usullari inklyuziv ta'limning samarali vositalaridan biridir. To'g'ri tashkil etilgan guruhli faoliyat maxsus ehtiyojli o'quvchini ijtimoiy jihatdan qo'shilishiga yordam beradi, hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi [5]. Bunda guruh tarkibini ehtiyotkorlik bilan tanlash, har bir a'zoning aniq vazifalarga ega bo'lishi va rollarning teng taqsimlanishi muhim.

5.3. Yordamchi texnologiyalar

Zamonaviy texnologiyalar inklyuziv ta'limda katta imkoniyatlar ochmoqda. Ekranni o'quvchi dasturlari, nutqdan matn yaratish ilovalari, vizual jadvallar, braille printerlar va moslashtirilgan dasturiy ta'minot — bularning barchasi har xil qobiliyatga ega o'quvchilarga ta'lim mazmuniga samarali kirish imkonini beradi. O'qituvchi bu vositalarni bilishi va o'z darslarida qo'llay olishi muhimdir.

5.4. Individual ta'lim rejasi (ITR / IEP)

Maxsus ehtiyojli har bir o'quvchi uchun Individual Ta'lim Rejasi (ITR) tuzilishi tavsiya etiladi. Bu hujjatda o'quvchining hozirgi rivojlanish darajasi, o'qitish maqsadlari, zarur qo'llab-quvvatlash vositalari, baholash mezonlari va mas'ul shaxslar belgilanadi [7]. ITR o'qituvchi, maxsus pedagog, ota-ona va iloji bo'lsa o'quvchining o'zi bilan birgalikda tuziladi. ITR statik hujjat emas — u har chorakda ko'rib chiqiladi va o'quvchining rivojlanishiga qarab yangilanadi.

6. INKLYUZIV SINIF MUHITINI YARATISH

Inklyuziv ta'limning muvaffaqiyati ko'p jihatdan sinfda yaratilgan muhitga bog'liq. Bu muhit ikki jihatni qamrab oladi.

Jismoniy muhit:

1. Nogironligi bo'lgan o'quvchilar uchun qulay kirish yo'llari, pandus va moslashtirilgan mebel.
2. Vizual ko'rsatmalar, rangli jadvallar va yo'naltiruvchi belgilar.
3. Turli guruhlar uchun alohida ish zonolari (tinch ish, guruhli ish, harakat).
4. Yaxshi yoritilgan, shovqinsiz va akustik jihatdan moslashtirilgan xona.
5. **Psixologik muhit:**
6. Har bir o'quvchi qabul qilingan va hurmat ko'rsatilgan his-tuyg'usini sezishi.
7. Xato qilishdan qo'rqmaslik — xato o'rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida qabul qilinishi.
8. Bir-birining farqliligini e'tirof etish va uni boylik deb bilish.
9. O'qituvchining barcha o'quvchilarga nisbatan adolatli, ochiq va saxovatli bo'lishi.

7. AMALIYOTDAGI MUAMMOLAR VA MUMKIN BO'LGAN YECHIMLAR

O'zbekiston maktablarida inklyuziv ta'limni joriy etishda o'qituvchilar bir qator amaliy qiyinchiliklarni boshdan kechirmoqda.

1-muammo: Maxsus tayyorgarlik etishmasligi.

Ko'pchilik o'qituvchilar inklyuziv ta'lim metodologiyasi bo'yicha etarli amaliy ko'nikmaga ega emas. Oliy ta'lim muassasalarida bu yo'nalish bo'yicha tayyorgarlik tizimli emas.

Yechim: Malaka oshirish kurslari, mentorlik dasturlari va xalqaro tajribani o'rganish.

2-muammo: O'quvchilar sonining ko'pligi.

30–40 nafar o'quvchili sinfda har bir bolaga individual yondashuv amalda juda qiyin. Yordamchi xodimlar yetishmaydi.

Yechim: Inklyuziv sinflarda o'quvchilar sonini 20–25 nafar bilan cheklash va yordamchi o'qituvchi (co-teacher) tayinlash.

3-muammo: Ijtimoiy stereotiplar va ota-onalar munosabati.

Ba'zan ota-onalar o'z farzandlarining maxsus ehtiyojli bolalar bilan birgalikda o'qishini istamasligi, hatto rad etish holatlari ham kuzatilmoqda.

Yechim: Ota-onalar bilan tushuntirish ishlari, muvaffaqiyatli inklyuziv ta'lim tajribalarini keng targ'ib qilish va jamoatchilik ongini o'zgartirish bo'yicha tadbirlar.

8. XULOSA

Inklyuziv ta'lim nafaqat qonuniy majburiyat, balki insoniy qadriyat va adolatli jamiyat qurishning asosiy shartidir. Har bir bola — imkoniyatlaridan, kelib chiqishidan, jismoniy yoki aqliy xususiyatlaridan qat'i nazar — sifatli ta'lim olishga, tengdoshlari bilan birgalikda o'sishga va o'z salohiyatini rivojlantirishga haqlidir.

Pedagog o'zining rolini qayta ko'rib chiqishi zarur: u nafaqat bilim uzatuvchi, balki imkoniyatlar yaratuvchi, to'siqlarni olib tashlovchi va har bir o'quvchini qo'llab-quvvatlovchi shaxs sifatida harakat qilishi kerak. Inklyuziv ta'lim texnologiyalarini o'zlashtirish bugungi pedagog uchun zarurligi shubhasiz bo'lgan kasbiy kompetensiya hisoblanadi.

Inklyuziv sinf bu kichik bir jamiyatning nusxasi: u bolalarni empatiya, hamkorlik va xilma-xillikni qabul qilish orqali haqiqiy hayotga tayyorlaydi. Shu ma'noda, inklyuziv ta'lim butun jamiyatni rivojlantirishning kuchli omillaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR VA MANBALAR

A. Xalqaro hujjatlar va konvensiyalar

1. UNESCO (1994). The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. Paris: UNESCO Publishing. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>
2. United Nations (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), Article 24 — Education. New York: UN. URL: <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>
3. O'zbekiston Respublikasi qonuni "Ta'lim to'g'risida" (2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son). Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Inklyuziv ta'limni bosqichma-bosqich joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori (2020-yil 14-may, PQ-4728-son). Toshkent.

B. Xorijiy ilmiy adabiyotlar

1. CAST (2018). Universal Design for Learning Guidelines, version 2.2. Wakefield, MA: CAST. URL: <http://udlguidelines.cast.org>
2. Ainscow, M., Booth, T. & Dyson, A. (2006). Improving Schools, Developing Inclusion. London: Routledge.
3. Mitchell, D. (2014). What Really Works in Special and Inclusive Education: Using Evidence-Based Teaching Strategies (2nd ed.). London: Routledge.

4. Florian, L. (Ed.) (2014). The SAGE Handbook of Special Education (2nd ed.). London: SAGE Publications.
5. Tomlinson, C. A. (2014). The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners (2nd ed.). Alexandria, VA: ASCD.
6. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press.

V. O'zbek tili va mahalliy manbalar

1. Yo'ldoshev, J.G', Hasanov, S.A. (2010). Pedagogika. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
2. Nishonova, Z.T. (2019). Inklyuziv ta'limning psixologik asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya.
3. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi (2021). Inklyuziv ta'limni joriy etish bo'yicha metodik qo'llanma. Toshkent: XTXQTMOI.
4. Toshmatov, N.A. (2022). Maxsus ehtiyojli o'quvchilar bilan ishlash metodikasi. Samarqand: SamDU nashriyoti.

G. Elektron manbalar va internet resurslari

1. UNESCO Inclusive Education portal. URL: <https://www.unesco.org/en/inclusion-education> (Murojaat sanasi: 2025-yil may).
2. UNICEF Uzbekistan — Inclusive Education programme. URL: <https://www.unicef.org/uzbekistan/education> (Murojaat sanasi: 2025-yil may).
3. National Center on Accessible Educational Materials (AEM Center). URL: <https://aem.cast.org> (Murojaat sanasi: 2025-yil may).